

Р. Я. Левін,
канд. пед. наук

R. Ya. Levin,
Candidate of
Pedag. Sci.

А. М. Нур,
канд. пед. наук

A.M. Nour,
Candidate of
Pedag. Sci.

ДУМКИ НАСЕЛЕННЯ ЩОДО ДЕЯКИХ АСПЕКТІВ ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ

Abstract. The article presents the results of a series of sociological interview concerning the thoughts of Ukraine's population of several aspects of the problem of education, in particular, those of the comprehension of the value of education; estimations of the current level of the own education; intentions as for the enhancement of the education level; the present possibilities to obtain qualitative educational services; tendencies of the changes which occur in the education system; and the public opinion as for the observance of human rights on education in Ukraine.

Постановка проблеми. Результати дискусії щодо стратегічних напрямів соціально-економічного розвитку країни, яка триває в українському суспільстві з часу набуття державної незалежності, здається уже не залишають місця сумнівам стосовно, принаймні, одного найважливішого висновку – єдина можливість посісти в доступному для огляду майбутньому достойне місце в світовому розподілі праці для України полягає в пріоритетному розвитку людського фактора. І є всі підстави вважати, що головним інструментом, а одночасно й рушієм, локомотивом цього розвитку, здатним “витягнути” дві інші складові людського розвитку (здоров’я та матеріальний добро-

¹ Теза про те, що з трьох складових людського розвитку саме сферу освіти доцільно визначити пріоритетною за нинішнього стану справ у суспільстві й державі ґрунтується не лише на міркуваннях здорового глузду. Думка, що позитивні зміни в освіті можуть бути досягнуті найшвидше і з порівняно меншими вкладеннями, ніж суттєві перемини на краще стосовно здоров’я й довголіття або рівня доходів більшості населення, підтверджується результатами одного з соціологічних опитувань, проведених 2006 р. Державною установою “Інститут економіки та прогнозування НАН України” і Українським інститутом соціальних досліджень ім. Олександра Яременка в межах дослідження “Людський фактор інноваційного розвитку українського суспільства”. Коли було здійснено спробу порівняння оцінок респондентів щодо детермінант, які зумовлюють людський розвиток за складовими здоров’я, освіти і доходу, то з’ясувалося, що в даний час в Україні склалися дещо ліпші соціально-економічні передумови стосовно потенційної можливості прориву в освіті, ніж стосовно можливостей принципового покращення громадського здоров’я та рівня життя населення, якщо розраховувати на відчутні результати в перспективі ближчих 15–20 років.

бут) виступає перша його (людського розвитку) складова – освіта¹. Природно, в широкому розумінні, як того потребує масштаб проблеми, – включаючи власне освіту, виховання і навчання. І з повним усвідомленням того, що освітній продукт у цьому сенсі не є чимось нематеріальним, обмеженим рамками суто гуманітарного в системі загальнолюдських цінностей, таким, що стосується національного матеріального багатства лише опосередковано, а, навпаки, за нинішніх умов стає головним і безпосереднім джерелом збагачення держави й суспільства. До того ж джерелом невичерпним, на відміну, наприклад, від сировини, традиційних енергоносіїв тощо.

Очевидно також, що на нинішньому трансформаційному етапі первинного накопичення вітчизняного капіталу з усіма його “культурними особливостями”, яким не в змозі поки що ефективно протидіяти недостатньо розвинуте громадянське суспільство, розвиток людського фактора загалом і освіти зокрема, цілком залежить від ефективності відповідної державної політики. Ось тут і простежується головна, на наш погляд, проблема, яка полягає у невідповідності проголошених намірів практиці їх реалізації.

Так, з одного боку, останні програмні документи державної влади акцентують невідкладність і визначають зміст потрібної політики. Наприклад, Стратегія національної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 12.02.2007 р. №05/2007, визначає серед життєво важливих національних інтересів необхідність реалізації конкурентоспроможності держави та економічного добробуту населення шляхом всебічного розвитку людського, науково-технічного, інноваційного потенціалів країни [1]. Розбудовується сприятливе законодавче поле – Закон України від 09.01.2007 р. №37-V “Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки” у числі основних стратегічних цілей розвитку інформаційного суспільства в Україні визначає забезпечення комп’ютерної та інформаційної грамотності населення, насамперед шляхом створення системи освіти, орієнтованої на використання нових інформаційно-комп’ютерних технологій у формуванні всебічно розвиненої особистості [2]. Тобто йдеться про принципове підвищення якості освіти. І це вже не кажучи про низку спеціальних законодавчо-нормативних актів безпосередньо в галузі освіти.

З іншого боку, якщо судити не винятково з оцінок і звітів вищих керівників освіти, а враховувати й думки фахівців, котрі досить часто оприлюднюються у ЗМІ, стан справ у галузі далеко ще не відповідає потребам країни, щоб стати впливовим суб’єктом глобального інформаційного суспільства. Наприклад, дехто з працівників вищої школи зовсім не в захваті від того, що в Україні один з найвищих в Європі показників кількості студентів. Це, скоріше, лякає, з погляду якості освіти: “...освітня інфраструктура – наслідок радянських часів – на жаль, фактично перетворилася у фабрику виробництва дипломів, які часто не підкріплені реальними знаннями, вміннями і навичками. Показово, що активна “болонізація” української університетської освіти зосереджена в основному на впровадженні кредитно-модульної системи, тобто на формальній відповідності європейським стандартам, ігноруючи питання якісного змісту освіти.” [3].

Така розбіжність “слова і діла” справляє враження недостатнього розуміння суті проблеми з боку тих, хто виробляє стратегічні державні рішення. З одного боку, якщо судити з мало не щоденних виступів представників вітчизняної політично-управлінської еліти, роль людського фактора в будь-яких соціально-політичних і соціально-економічних процесах визнається й наголошується. Більш того – саме до людей, суспільства й спрямовуються численні тези і заклики, а труднощі й прорахунки нинішнього етапу розвитку нерідко пояснюються нестачею людського потенціалу і невідповідністю його рівня викликам сучасності. З іншого, якщо судити з перебігу подій з реалізації реформ у сфері освіти, розуміння нерозривного зв'язку людського потенціалу з освітою, усвідомлення економічної доцільності пріоритету освіти серед інших державних завдань, здається, ще не стало імперативом державної соціальної політики.

У цьому контексті видається доцільним, по-перше, ще раз акцентувати логіку зв'язку людського фактора з категорією освіти, передусім, у соціально-економічній площині, маючи на увазі стратегію розвитку України за нинішніх умов глобалізації. І, по-друге, навести реальні оцінки деяких аспектів освіти так, як вони відбуваються в уяві населення, знання чого може допомогти тим, хто сьогодні приймає рішення щодо організації та забезпечення діяльності з реалізації пріоритетних напрямів розвитку країни.

Сучасні дослідження проблеми. Сучасне розуміння ролі людського фактора в економіці XXI ст. є результатом розвитку численних концепцій щодо ролі людини в соціально-економічних процесах. Не вдаючись до історичного аналізу, варто обмежитись основною, найбільш поширеною нині тезою – світ вступає в епоху постіндустріального (за Д. Беллом) або інформаційного (за І. Масудою) суспільства [4, с. 41–45], де головним джерелом економічного зростання стає економіка знань, а вирішальним фактором забезпечення добробуту будь-якої країни – наявність потужного людського потенціалу і умов для його ефективної реалізації. Із досліджень провідних вітчизняних вчених останніх років [5; 6; 7] видно, що перспектива довгострокового соціально-економічного зростання України залежить, передовсім, від того, чи вдасться підпорядкувати внутрішні трансформаційні процеси, які відбуваються в умовах зовнішнього впливу глобалізації, завданням випереджаючого розвитку на інноваційній основі, нерозривно пов'язаного з феноменом третього тисячоліття – розвитком економіки знань. Це якраз той комплекс завдань, вирішення яких лише й може забезпечити конкурентоспроможність країни у світовому розподілі праці. І вирішальним фактором успіху цієї діяльності стає саме людський фактор.

Так, доктрина довгострокового економічного розвитку України постулює, що людський фактор в постіндустріальному суспільстві відіграє першочергову роль в економічному зростанні [5, с. 39–154] і з розвитком і ступенем реалізації людського потенціалу прямо пов'язаний економічний і соціальний розвиток України у XXI ст. [5, с. 42]. Наголошується, що починаючи з останньої третини XX ст. головними джерелами підвищення продуктивності й конкурентоспроможності стають знання, інформація, інформаційні технології [5, с. 24]. Людський фактор у XXI ст. в усьому світі стає вирішальним джерелом підвищення ефективності суспільного виробниц-

тва, набуваючи якості людського капіталу [5, с. 135]. Відповідно політика розвитку має передбачати адекватні організаційні форми і методи, зокрема, формування і розвиток високопрофесійної робочої сили [5, с. 79].

Разом з тим, уперше в історії людства в ХХІ ст. трудовий потенціал розвитку буде обмеженим (що посилюватиме боротьбу за використання трудових ресурсів) [5, с. 87]. Особливо Європи (зокрема, й України) стосується те, що в наш час трудові ресурси як чинник економічного зростання стають обмеженими, а конкурентоспроможність держави та її місце в міжнародному розподілі праці дедалі більше залежатимуть від рівня розвитку людського потенціалу.

Людський фактор посідає одне з цільних місць і на рівні конкретизації доктринальних положень стосовно однієї з найважливіших проблем, які мають бути розв'язані в Україні трансформаційного періоду, – забезпечення передумов для сталого економічного зростання на довгостроковий період. Так, у переліку головних чинників економічного зростання, визнаних сучасною економічною наукою (інвестиції в основний капітал, підвищення продуктивності за рахунок впровадження інновацій науково-технічного прогресу, удосконалення структури макроекономічних пропорцій, інституціональне забезпечення тощо), наводиться зростання кількості та якості трудових ресурсів, тобто інвестиції в людський капітал [8, с. 419]. Важливість посилення людського капіталу стосовно значної кількості населення зумовлена, окрім іншого, ще й тим, що таке посилення не тільки само по собі є фактором економічного зростання, а ще й сприяє зменшенню економічної та соціокультурної нерівності. А якраз проблема нерівності нині є однією з найактуальніших для України – за деякими оцінками різниця доходів 10% найзаможніших груп населення відносно 10% найбідніших верств сягає 12–15 разів [8, с. 422–423].

Інвестиції в людський фактор також можуть виявитись перспективним шляхом подолання негативних соціально-економічних наслідків трансформації, які відчули більшість громадян України. Структура ринкового трансформування, яке нині переживає Україна, включає три основні трансформаційні потоки – первісного нагромадження капіталу, переструктурування економіки та її соціалізації. І саме останній (соціалізація) покликаний пом'якшити соціальне напруження, породжене двома попередніми [8, с. 44]. А визначається соціалізація економіки як неодмінна риса постіндустріального суспільства, коли значно підвищується роль самої людини, її знань і можливостей у процесі виробництва. Це об'єктивно зумовлене явище, історично закорінене у процесі розвитку виробництва, яке починаючи з другої третини ХХ ст. поступово набувало такого характеру, за якого кваліфікація, здібності, культурний рівень працівника ставали визначальним фактором економічного зростання. Відтоді стало зрозумілим, що стратегічний успіх у конкуренції потребує вкладання коштів у людський капітал [8, с. 42].

Дослідження глобальних світових тенденцій та їх впливу на економіку України також доводять, що проблема людського фактора набуває неабиякого значення й у контексті викликів глобалізації [8, с. 428–456]. І не тільки тому, що людський фактор є частиною продуктивних сил (формалізований системний показник конкурентоспроможності країни включає у число 8 агрегованих чинників такий, як трудові

ресурси [8, с. 450]). Йдеться про ширше розуміння, коли надзвичайно важливим фактором гальмування економічного розвитку стають вади трансформації як внутрішньої, так і зовнішньої політики економічного зростання через рівень і стан таких чинників, як компетентність, свідомість, професіоналізм, особистий інтерес працівників, причетних до формування, прийняття та реалізації управлінських рішень [8, с. 452–453]. Натомість, посилення людського капіталу (що включає не лише освіту і професійну підготовку, а й підвищення загальнокультурного рівня, розвиток духовності й свідомості тощо) в перспективі може якщо не усунути, то принаймні пом'якшити брак нової культури та етики господарювання стосовно інтеграції у світову економіку. Це може статися досить швидко (в конкретно-історичному вимірі) за рахунок доступу до участі у прийнятті рішень нових більш підготовлених працівників. При цьому проблема формування нового класу менеджерів, на думку фахівців, може бути значною мірою розв'язана протягом життя одного покоління [8, с. 56]. Одночасно може активізуватися й інший механізм, який потребує більше часу: внаслідок збільшення “капіталізації” значної частини населення етично-культурними й політико-демократичними цінностями, посилюватиметься здатність людей контролювати через інститути громадянського суспільства розробку та реалізацію глобалізаційно-інтеграційної економічної політики.

Загалом, роль людського фактора в контексті сучасної концепції ринкової трансформації розглядається значно ширше, ніж звужене розуміння людського капіталу в прагматично-виробничому вимірі як фактора забезпечення конкурентоспроможності, підвищення прибутків тощо [8, с. 45–60]. Доцільно розуміти розвиток людського капіталу ще й як фактор сприяння становленню громадянського суспільства. А це є необхідною стратегічною складовою нової концепції ринкової трансформації та забезпечення сталого економічного розвитку України [8, с. 58]. Тобто, самореалізація працівника стосовно праці є лише частиною самоідентифікації особистості. Отже, за такого погляду інвестиції в людський капітал не лише сприятимуть його посиленню як такого, а й прискорюватимуть формування громадянського суспільства.

У контексті поєднання завдань економічного розвитку з цінностями демократії (забезпечення гідного добробуту і умов для розвитку багатьох, а не лише “обраних”) загальносвітового визнання набула концепція людського розвитку (або в більш адекватному перекладі з англійської – розвитку людського потенціалу). Коротко вона полягає в тому, що добробут визначається можливістю людини вести життя, яке вона вважає гідним, а не лише величиною доходу (останній розглядається не як мета, а засіб розширення людського вибору щодо формування такого способу життя, який людина вважає найбільш відповідним її розумінню і потребам, у тому числі щодо отримання освіти, можливостей тривалого і здорового життя тощо) [5, с. 221–222].

Усе вищевикладене безперечно доводить, що зайняти пристойне місце у світовому розподілі праці і утримувати його в довгостроковому вимірі за умов глобалізації зможуть лише ті країни, які реалізовуватимуть політику максимального стимулювання процесів відтворення і нагромадження якісного людського капіталу,

створення сприятливих умов для його реалізації у власній країні. Інша політика, необмежено орієнтована на традиційні ліберальні цінності “відкритого ринку”, особливо будучи застосована в період суспільно-економічної трансформації, який переживають більшість пострадянських країн, веде в довгостроковій перспективі (і це вже очевидно із нинішньої практики суспільно-економічного життя України) до набуття країною ролі ресурсного донора (як сировини, так і робочої сили) розвинутих країн, створення на її території зон екологічної небезпеки, “санітарних кордонів” небажаної міграції, загалом втрати економічного потенціалу, політичної суб’єктності, а згодом і національно-культурної ідентичності.

Звичайно, останній сценарій ніяк не відповідає цілям демократичного вибору, зробленого Україною. Адже побудова демократичної держави передбачає забезпечення громадянам максимально можливих на конкретно-історичному етапі рівня добробуту (здоров’я, безпеки, матеріального забезпечення тощо) і умов для розвитку та самореалізації (виховання, навчання, освіти, професійної підготовки, продуктивної зайнятості тощо). Але в силу відомих історичних причин Україна запізнилася з розбудовою демократії щонайменше на сім десятиліть відносно розвинутих країн і внаслідок лише одного цього фактора опинилася серед держав, які відстали від світових лідерів економіки і соціальних стандартів. (Крім того, мали місце істотні помилки першого трансформаційного десятиліття, зумовлені хаотичним впровадженням ліберальної доктрини ортодоксального типу, очікування від якої не виправдалися належною мірою [5, с. 221–222].) Тепер одна з вагомих перешкод прориву в групу розвинених країн полягає в тому, що, не встигнувши побудувати повноцінну ринкову економіку традиційного індустріального суспільства, Україна має виборювати своє місце серед держав, які вже конкурують за геоекономічне й геополітичне лідерство засобами, характерними для постіндустріального (інформаційного) суспільства. Це принципово нова ситуація, в якій подолати відставання методами, притаманними економіці індустріального суспільства, навряд чи можливо. За нинішніх умов побудова в Україні дійсно незалежної демократичної держави, спроможної забезпечити стале економічне зростання і реалізувати соціальні зобов’язання перед громадянами, можлива лише на основі випереджаючого розвитку на інноваційній основі, здатного забезпечити належний рівень конкурентоспроможності у світовому розподілі праці. І ключем до успіху в цьому процесі є саме людський фактор, який власне й зумовлює характер перебігу трансформаційних подій у політичній, економічній, соціальній та культурній сферах життя українського суспільства.

Разом з тим, щоб будувати практичну соціально-економічну державну політику сприяння розвитку людського фактора, слід чітко зосередити зусилля на його основних характеристиках. Адже коло понять і категорій, якими фахівці оперують для дослідження різних сторін людського фактора в контексті соціально-економічного розвитку, досить широке. Окрім згаданих вище (людський потенціал, людський капітал, робоча сила, трудовий потенціал, трудові ресурси, людський розвиток або розвиток людського потенціалу), це й такі, як трудовий капітал, інтелектуальний капітал, інноваційний інтелектуальний капітал, працездатність, інтелектуальний

трудоий потенціал тощо. Наведені поняття інколи неоднаково трактуються різними дослідниками, досить часто різні категорії описуються однаковими характеристиками. А вироблення державної політики потребує зосередження на головних категоріях, на які можна впливати практичними заходами.

З цих міркувань найбільш перспективним підходом уявляється той, який ґрунтується на концепції людського капіталу. Останній – це сукупність набутих знань, навичок, умінь, досвіду, життєвої мудрості, норм і цінностей, яка підвищує шанси індивіда на ринку праці, виражені у розмірі сукупної зарплатні і умов праці. Поняття людського капіталу включає здоров'я та можливості трудової мобільності, а одним з основних його проявів є формальна і неформальна освіта [9, с. 406]. Крім того, людський капітал може розглядатися в межах концепції інтелектуального капіталу (інтелектуальний капітал – нематеріальні активи організації, які включають чотири складові: ринкові, людські, інфраструктурні активи та інтелектуальну власність як актив. Людські активи у складі інтелектуального капіталу – це сукупність колективних знань, творчих здібностей, лідерських якостей, підприємницьких та управлінських навичок співробітників, їх уміння розв'язувати проблеми, включаючи поведінку в різних ситуаціях – стресу, командної роботи тощо [10, с. 31, 34]). За такого підходу людський капітал визначається як здатність пропонувати незвичайні рішення, джерело оновлення та прогресу, головне призначення якого – створення і поширення інновацій [13, с. 192].

Аналіз досліджень людського капіталу показує, що це поняття нерозривно пов'язано з категорією людського розвитку (розвитку людського потенціалу), який у найбільш загальному вигляді характеризується інтегральним показником (індексом розвитку людського потенціалу), що містить три складові: довголіття, освіченість, рівень життя [12, с. 217, 219].

Отже, сучасний погляд на роль людського фактора в соціально-економічному розвитку дає всі підстави характеризувати його роль в економіці тими показниками, які стосуються людського розвитку. Це міркування ґрунтується на думці ряду фахівців щодо того, що найбільш популярні пояснення ролі людського фактора в економіці пов'язані з теорією людського капіталу, а найбільш привабливою з нових теоретичних течій, сформованих на цій основі, стала концепція людського потенціалу (потенціалу людського розвитку) [13]. Зв'язок між цими категоріями пояснюється так: людський капітал походить від потенціалу людського розвитку і стає дійсно капіталом лише тоді, коли цей потенціал реалізується. А узагальнюючими показниками якості людського розвитку, як уже згадувалося вище, прийнято вважати освіту, здоров'я і рівень життя. У цьому зв'язку далі наведено матеріали соціологічних опитувань населення щодо деяких аспектів проблеми освіти.

Організація і методика дослідження. Емпіричною основою досліджень були результати серії соціологічних опитувань, виконаних протягом 2001–2005 рр. Центром “Соціальний моніторинг”, Українським інститутом соціальних досліджень та Державною установою “Інститут економіки та прогнозування НАН України” в контексті вивчення людського капіталу країни. Усі опитування проводилися в містах і селах усіх областей України, в АР Крим та м. Києві методом індивідуального ін-

терв'ю за місцем проживання респондента ("віч-на-віч"); усі вибіркові сукупності були репрезентативними за основними соціально-демографічними ознаками; охоплювали, залежно від опитування, від 2030 до 3057 респондентів віком від 18 років і старше; стандартні відхилення при достовірних 95% і співвідношенні змінних від 0,1:0,9 до 0,5:0,5 становили, залежно від опитування, від 1,1–1,83% до 1,33–2,21%. Усі відсоткові результати, наведені в таблицях, округлялися до цілих чисел. Середні бали округлялися до першого знака після коми.

Матеріали дослідження. Структура аналізу думок населення щодо наведених аспектів освіти в даному дослідженні охоплює такі складові, як ментальні пріоритети в системі цінностей щодо важливості освіти; самооцінки населенням наявного рівня власної освіти; наміри щодо діяльності з підвищення рівня освіти на майбутнє; наявні можливості отримати якісні послуги в чинній системі освіти, тенденції змін, які, за оцінками населення, відбуваються в системі освіти; громадська думка, сформована на цей час щодо дотримання прав людини на освіту в Україні.

Усвідомлення цінності освіти. Як видно з таблиці 1, цінність освіти в системі ментальних цінностей є безперечно пріоритетною лише для 40% населення.

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання “Наскільки важливим для Вас є підвищення свого та своїх дітей освітнього рівня?” (термін опитування – березень 2005

Дуже важливо	Скоріше, важливо	Зовсім не важливо	Скоріше, не важливо	Важко відповісти
40	34	12	10	4
74		22		

р.²), %

Навряд чи це відповідає потребам розвитку країни в сучасному світі, де головним важелем успіху є економіка знань. Хоча, якщо взяти до уваги, що чисельність опитаних, які вважають, що підвищення свого та своїх дітей освітнього рівня для них дуже важливо і, скоріше, важливо, разом становить близько трьох чвертей населення, тоді наведені дані справляють більш оптимістичне враження.

Крім того, безперечним позитивом є те, що в громадській думці дедалі більше відбувається усвідомлення тісного зв'язку між освітою і доходами (див. табл. 2).

Так, протягом 2001–2004 рр. чисельність тих, хто був повністю згоден з тим, що вища освіта і висока кваліфікація безпосередньо пов'язані з можливостями знайти гідну роботу, неухильно збільшувалася і зроста майже вдвічі. А разом з тими, хто, скоріше, згоден з такою тезою, чисельність позитивно налаштованої категорії населення уже перевищує 60%. Зрозуміло, що це відображення не якоїсь модної течії або

² Опитування “Морально-етичні імперативи та розважально-рекреаційна сфера в сучасному українському суспільстві” проведене в березні 2005 р.

Таблиця 2

Розподіл думок щодо твердження “Наявність вищої освіти та високої кваліфікації сьогодні забезпечують можливість знайти гідну роботу”, %

Терміни опитування	Повністю згоден(на)	Скоріше, згоден(на)	Скоріше, не згоден(на)	Повністю не згоден(на)	Важко відповісти
Червень 2001 р. ³	15	23	31	24	7
	38		55		
Листопад 2002 р. ⁴	16	33	27	16	8
	49		43		
Лютий 2004 р. ⁵	29	32	22	12	5
	61		34		

пропаганди освіти в ці роки (чого не спостерігалось), а чітке віддзеркалення реалій ринку праці. Хоча важко судити, чи це явище зумовлене тенденціями вітчизняного ринку праці, чи це вплив загальносвітових тенденцій, які формують сподівання певної частини населення щодо набуття належного рівня конкурентоспроможності для роботи поза межами Батьківщини. У будь-якому разі така підбадьорююча динаміка громадської думки дає підстави сподіватися на те, що шанси на розвиток економіки знань у країні не втрачені і, якщо попит і оплата праці на вітчизняному ринку праці далі розвиватимуться в напрямі світових тенденцій, прорив в інформаційне суспільство в перспективі може бути реальним.

Разом з тим, пам'ятаючи, що освіта визначається як найважливіша складова людського капіталу, а в системі ментальних цінностей більш як для чверті населення вона не є безперечним пріоритетом, можна припустити, що жителі України ще не настільки вимогливі до свого освітнього рівня, як це було б бажано з огляду на нагальні потреби економіки щодо необхідності прориву в число розвинутих країн завдяки випереджаючому, порівняно з ними, соціально-економічному розвитку на інноваційній основі. Це міркування, до певної міри, підтверджується не вельми критичними самооцінками наявного освітнього рівня.

Самооцінка рівня освіти. У червні 2002 р.⁶ разом 58% респондентів повідомили, що повністю задоволені і, скоріше, задоволені своїм рівнем освіти (табл. 3). Лише третина населення дотримувалася інших думок, і це видається не дуже позитивним явищем.

Адже з огляду на ту обставину, що чим більше освічена людина, тим більше вона відчуває нестачу нових знань (що особливо актуально для інформаційних суспільств), наведені самооцінки видаються дещо зайве оптимістичними. Надмірна задоволеність наявним освітнім рівнем може виявитись певним гальмом щодо по-

³ Опитування “Ваша думка” проведене в червні 2001 р.

⁴ Опитування “Індекс людського розвитку: Україна” проведене в листопаді 2002 р.

⁵ Опитування громадської думки населення України проведене в лютому 2004 р.

⁶ Опитування “Ваша думка” проведене в червні 2002 р.

Таблиця 3
Розподіл відповідей на запитання “Якою мірою Ви задоволені своїм рівнем освіти?”
(термін опитування – червень 2002 р.), %

Повністю задоволений(на)	Скоріше, задоволений(на)	Скоріше, незадоволений(на)	Зовсім незадоволений(на)	Мене це не стосується	Важко відповісти
22	37	20	12	5	4
59		32			

дальших перспектив формування і реалізації потужного людського потенціалу.

У контексті останнього міркування не дивно, що наміри щодо підвищення рівня освіти має менше чверті населення (див. табл. 4).

Терміни опитування	Планують	Не планують	Вважають, що ця проблема їх не стосується	Важко відповісти
Листопад 2002 р.	22	52	23	3
Лютий 2004 р.	23	53	19	5

І особливо неприємне те, що від майже однієї п'ятої до близько чверті населення взагалі вважає, що їх не стосується проблема підвищення освіти. Це не узгоджується з відомим принципом “освіти протягом всього життя”, культивованим у країнах з потужною економікою. Брак бажання постійно діяти в напрямі підвищення освітнього рівня може гальмувати процеси формування і реалізації людського потенціалу України. Щоправда, слід відмітити, що незначна кількість бажаючих підвищити свій освітній рівень може бути ще й пов'язана з невисокими оцінками населенням якості освітніх послуг, які пропонує чинна система освіти в Україні.

Оцінка населенням чинної системи освіти. Як видно з таблиці 5, чисельність населення, яке протягом 2002–2005 рр. стосовно будь-якого освітнього рівня позитивно оцінювало якість освітніх послуг, коливалося в межах 37–47%. А приблизно стільки ж опитаних (38–50%) дотримувалися протилежних оцінок. Крім того, привертає увагу тенденція погіршення оцінок вищої освіти в часовій динаміці.

Ця тенденція особливо відчутна за даними оцінювання населенням тих змін які сталися в системі освіти за часи незалежності (див. табл. 6). Якщо 2002 р. значне погіршення зазначали 9% респондентів, то 2004 р. їх було вже 11%. До того ж, за цієї постановки запитання з'ясувалося, що зазначена негативна тенденція стосується не лише вищої, а й шкільної освіти. Утім головне, що має найбільше хвилювати суспільство, – це вельми суттєве переважання негативних оцінок над позитивними, коли йдеться про зміни в освіті за останні півтора десятиліття. Так, якщо порівняти

Таблиця 5

Розподіл відповідей на запитання “Як би Ви оцінили якість таких освітніх послуг, що надаються населенню України?”, %

Різновиди послуг	Терміни опитування	Варіанти відповідей				
		Дуже висока	Скоріше, висока, ніж низька	Скоріше, низька, ніж висока	Дуже низька	Важко відповісти
З початкової освіти	Листопад 2002 р.	2	41	38	8	11
			43	46		
	Лютий 2004 р.	2	45	31	8	14
			47	39		
	Жовтень 2005 р. ⁷	8	37	35	14	6
			45	49		
З середньої освіти	Листопад 2002 р..	2	40	40	8	10
			42	48		
	Лютий 2004 р.	2	43	34	7	14
			45	41		
	Жовтень 2005 р.	5	37	35	14	9
			42	49		
З вищої освіти	Листопад 2002 р.	3	40	33	8	16
			43	41		
	Лютий 2004 р.	2	42	30	8	18
			44	38		
	Жовтень 2005 р.	4	33	34	16	13
			37	50		

Таблиця 6

Оцінка змін, які відбулися в системі освіти в Україні з 1991 р., %

Вид освіти	Терміни опитування	Шкала бальних оцінок від 1 до 10, де 1 означає значне погіршення ситуації, а 10 – значне поліпшення										Важко відповісти	Середній бал (серед тих, хто визначився)
		1 – значне погіршення	2	3	4	5	6	7	8	9	10 – значне поліпшення		
	Листопад												
на	Лютий 2004 р.	11	8	14	15	19	9	6	3	1	1	13	4,2
Ваша	Листопад 2002 р.	9	8	11	10	17	9	8	6	3	2	17	4,7
	Лютий 2004 р.	11	8	12	12	18	8	7	4	2	1	17	4,3

результати додавання кількості опитаних, які висловили переважно і, скоріше, позитивні оцінки (від 6 до 10 балів) щодо різних рівнів освіти в різні роки, з результатами додавання кількості опитаних, які висловили переважно і, скоріше, негативні оцінки (від 1 до 5 балів), то співвідношення характеризуватимуться такими показниками: 25:65 (щодо змін у шкільній освіті за станом на 2002 р.); 20:67 (щодо змін у шкільній освіті за станом на 2004 р.); 28:55 (щодо змін у вищій освіті за станом на 2002 р.); 22:61 (щодо змін у вищій освіті за станом на 2004 р.).

Тобто, від більш як половини до більше двох третин населення негативно оцінюють зміни, що сталися, і ця чисельність має тенденцію до збільшення з часом. Натомість протилежної позиції дотримуються лише від однієї п'ятої до менше третини опитаних, і їх чисельність з часом ще зменшується. Звичайно, такі дані можна розцінювати як вельми небезпечний сигнал з огляду на значимість шкільної та вищої освіти для підготовки висококваліфікованих фахівців, здатних продуктивно працювати в галузях високих технологій.

Громадська думка щодо дотримання прав людини на освіту, сформована в Україні. З таблиці 7 видно, що чисельність тих, хто вважає, що в Україні забезпечено дотримання прав людини на освіту, не перевищує 5–7%. А разом з тими, хто схиляється до, скоріше, позитивної оцінки, кількість респондентів-оптимістів перебуває в межах від трохи більше чверті до трохи більше третини населення.

Таблиця 7

Розподіл відповідей на запитання “Як Ви думаєте, чи забезпечено в Україні дотримання прав людини на освіту?”, %

Терміни опитування	Так	Скоріше, так, ніж ні	Скоріше, ні, ніж так	Ні	Важко відповісти
Червень 2002 р.	5	22	30	35	8
	27		65		
Грудень 2005 р. ⁸	7	31	34	22	6
	38		56		

Переважна ж більшість громадян (до двох третин) вважають, що дотримання прав людини на освіту в Україні не забезпечено або, скоріше, не забезпечено. Такий розподіл думок навряд чи може задовольнити українське суспільство як з погляду загальногуманітарних людських цінностей (побудови соціальної, правової держави), так і з більш прагматичних міркувань економічної доцільності як умови подальшого розвитку країни, а не перетворення її на джерело ресурсів, у тому числі й людських, для більш розвинутих країн. Певною мірою компенсує відчуття незадоволення отриманими результатами збільшення в динаміці 2002–2005 рр. на 9% кількості тих, хто вважає, що їхні права, скоріше, дотримані, ніж навпаки, але судити про

⁸ Опитування “Моніторинг громадської думки населення України” проведене в грудні, 2005 р.

наявність сталої позитивної тенденції поки що зарано з причини одночасного збільшення на 4% тих, хто відповів “Скоріше, ні, ніж так”.

Наведені думки населення дають підстави для певних *висновків* у контексті оцінювання такої складової потенціалу людського розвитку в Україні, як освіта:

1. Цінність освіти усвідомлюють як дуже важливу лише 40% населення, і це не відповідає потребам сьогодення щодо формування високоякісного людського капіталу в умовах бурхливого розвитку економіки знань. Але, в той же час більше третини опитаних вважають підвищення освітнього рівня, скоріше, важливим, ніж навпаки, і це показує, що разом близько трьох чвертей населення в принципі готові приділяти належну увагу цій складовій людського розвитку, якщо матимуть для цього сприятливі умови. Про існування ще однієї сприятливої передумови для потрібного Україні прориву в інформаційне суспільство свідчить чітка тенденція, характерна для розвинутих країн: в громадській думці дедалі більше утверджується розуміння залежності між якістю освіти і величиною заробітку (чисельність позитивно налаштованого прошарку населення перевищує 60%).

2. Самооцінки майже 60% населення щодо наявного рівня освіти досить високі і лише третина опитаних не висловлюють задоволення цією складовою людського розвитку. Такий розподіл думок варто сприймати застережливо, адже надмірна задоволеність наявним освітнім рівнем може стати чинником гальмування процесу подальшого формування і реалізації людського потенціалу країни. Про імовірність такого перебігу подій свідчить незначна кількість (менше чверті населення) тих, хто планує в майбутньому здійснити якісь заходи щодо підвищення свого освітнього рівня, а приблизно від однієї п'ятої до чверті опитаних взагалі вважають, що ця проблема їх не стосується. У контексті необхідності освіти протягом життя, характерної для країн – лідерів соціально-економічного розвитку, брак устремління до набуття нових знань не відповідає потребам посилення людського капіталу українського суспільства.

3. Далеко не повністю відповідає цим потребам і якість послуг, що надаються чинною системою освіти. Лише від приблизно третини до половини населення позитивно оцінюють зазначені послуги, а майже стільки ж опитаних дотримуються протилежної думки. Крім того, відзначається тенденція погіршення оцінок якості освіти з часом. І якщо протягом перших років третього тисячоліття ця тенденція простежується досить незначною мірою, то коли йдеться про зміни, які сталися в системі освіти в цілому за часи державної незалежності України, негативні оцінки вельми суттєво переважають позитивні. (Від більше половини до більше двох третин населення негативно оцінює зазначені зміни, і ця чисельність з часом має тенденцію до збільшення. Натомість протилежної думки дотримуються лише від однієї п'ятої до менше третини опитаних, і їх чисельність з часом ще зменшується.) Ця тенденція стосується всіх рівнів освіти, що є явним сигналом існування суспільної небезпеки стосовно сфери освіти як складової людського розвитку з огляду на її значимість для підготовки висококваліфікованих фахівців, здатних продуктивно працювати в галузях високих технологій.

4. Імовірно, що сприйняття великою кількістю членів суспільства чинної системи освіти як такої, що характеризується існуванням значних недоліків, стало одним з найбільш впливових факторів формування громадської думки щодо дотримання в

Україні прав людини на освіту. Беззастережно вважають, що ці права забезпечено, тільки до 7% населення, а разом з тими, хто схиляється до, скоріше, позитивних думок щодо цього явища, кількість позитивно налаштованих становить приблизно від чверті до третини опитаних. Натомість переважна більшість громадян (до двох третин) вважає, що дотримання прав людини на освіту в Україні не забезпечено або, скоріше, не забезпечено. Такий розподіл думок сигналізує про нагальну потребу поліпшення стану справ в освітній сфері, зокрема в напрямках забезпечення можливостей якомога ширшого і, головне, рівного доступу дітей і молоді до високоякісних освітніх послуг, а також створення сприятливих умов для освіти протягом життя дорослого населення.

-
1. Указ Президента України від 12.02.2007 р. №05/2007 “Про Стратегію національної безпеки України”. [Http://www.rainbow.gov.ua/action/2007/02/0212arb2.shtml](http://www.rainbow.gov.ua/action/2007/02/0212arb2.shtml)
 2. Закон України від 09.01.2007 р. №37-V “Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки”. [Http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=537-16](http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=537-16)
 3. Курбатов С., Хриптулов П. Данина моді чи відповідь на виклики майбутнього? // “Дзеркало тижня”. – 2007. – 3 берез.
 4. Касьянов В. В. Социология для экономистов. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2004. – 288 с. – (Сер. “Высшее образование”).
 5. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / За ред. акад. НАН України В. М. Гейця. – К.: Ін-т екон. прогноз., Фенікс, 2003. – 1008 с.
 6. Трансформаційні процеси та економічне зростання в Україні / За ред. акад. НАН України В. М. Гейця. – Х.: Вид-во “Форґ”, 2003. – 440 с.
 7. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004-2015 роки) “Шляхом Європейської інтеграції” / Авт. кол.: А. С. Гальчинський, В. М. Геєць та ін.; Нац. ін-т стратег. дослідж., Ін-т екон. прогнозування НАН України, М-во економіки та з питань європ. інтеграції. України. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. – 416 с.
 8. Перехідна економіка: Підручник / В. М. Геєць, Є. Г. Панченко, Е. М. Лібанова та ін.; За ред. В. М. Гейця. – К.: Вища школа, 2003. – 591 с.: іл.
 9. Социология: Энциклопедия / Сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин и др. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – 1312 с. – (Мир энциклопедий).
 10. Брукинг Э. Интеллектуальный капитал / Пер. с англ. под ред. Л. Н. Ковалик. – СПб: Питер, 2001. – 288 с.: ил. – (Серия “теория и практика менеджмента”).
 11. Україна у вимірі економіки знань / За ред. акад. НАН України В. М. Гейця. – К.: “Основа”, 2006. – 592 с.
 12. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 2 / Редкол.; С. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавн. центр “Академія”, 2001. – 848 с.
 13. Близнюк В. В. Людський капітал як фактор економічного розвитку (еволюція методологічних підходів та сучасність) // Економіка і прогнозування. – 2005. – №. – С. 64–78.